

А. Р. ЄРЕґЯН

Анаїда Робертівна Єреґян, здобувач Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ:
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА X-XII СТ**

На сучасному етапі розвитку соціальної демократичної правової української держави дослідження історичної правової спадщини українського народу має важливе значення. У період розвитку української держави, коли відбувається формування громадянського суспільства неабияке значення має правосвідомість не лише вчених-юристів і практичних працівників, а й пересічних громадян, серед яких спостерігається досить узагальнене бачення того, як виникли й розвивалися підвалини державності в епоху раннього феодалізму на території українських земель, тобто в добу існування Київської Русі (IX-XIII ст.). Саме тоді українська державність сформувалася як цілком самостійне політико-правове явище, а український етнос придбав статус народності.

Основним завданням наукового дослідження є теоретичні узагальнення, пов'язані з визнанням загальних закономірностей розвитку понять злочину й покарання, їхньої сутності, ознак і особливостей у конкретних історичних умовах.

Рішення актуальних проблем, пов'язаних з реформуванням правової системи сучасної української держави, значною мірою залежить і від наукового аналізу історичного досвіду й використання його результатів у законотворчих процесах сьогодення. Тому серед багатьох політико-правових явищ сьогодення велике значення має дослідження генези злочину й покарання в Україні протягом IX-XII сторіч. У вітчизняній правовій літературі це питання на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим і мало дослідженим, а також не досить часто буває предметом обговорення в наукових колах.

Слід зазначити, що будь-яке теоретичне дослідження неможливе без узагальнення й критичного осмислення досвіду попередників, що дає можливість визначити певні закономірності в оцінці того або іншого явища, а також методологічні вади, які перешкоджають адекватному розумінню процесів, що відбуваються сьогодні в суспільстві. Людство ніколи не мирилося з існуванням злочину, а тому до зазначеної проблеми була завжди прикута увага громадськості та науковців різних галузей знань. Поняття «злочин та покарання» – не лише кримінально-правова, а й історична, політична і цивілізаційна категорії.

У наукових працях, як правило, розглядаються лише деякі історичні аспекти цього питання, при цьому не враховується значення загальної теорії держави та права, без чого не можливий комплексний аналіз вищезгаданих категорій як суспільно-правових явищ. Як правило, злочин та покарання розглядаються як кримінально-правова категорія, а не з позиції загальної теорії держави та права з використанням формаційного та цивілізаційного підходів. Проблема дослідження вищезазначених інститутів приділяли увагу такі вчені, як В. Бачинін, А. Міцкевич, А. Козлов, Є. Азарян та ін. Віддаючи належне науковому внеску цих учених у розробку питань злочину та покарання, можна констатувати, що ґрунтовному загальнотеоретичному, історико-правовому аналізу цих інститутів в джерелах права Київської Русі вітчизняній науковій літературі приділено недостатньо уваги. Отже, спроба дослідження цієї проблеми дозволить певною мірою заповнити прогалину в її висвітленні.

Тому автор має мету в даній статті простежити процес розвитку понять злочину й покарання в джерелах права Київської Русі; відстежити, які з них знайшли віддзеркалення в сучасному українському законодавстві.

Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу інститутів злочину та покарання, необхідно приділити увагу аналізу джерел права вищезазначеного періоду.

В умовах первісного устрою поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Дані про це містяться у літописах зарубіжних авторів. Поступово на основі звичаю виникло звичаєве право, що трансформувалося пізніше в юридичні норми.

Вслід за звичаями суспільні відносини регулювалися писаним правом. Воно регулювало в тому числі й міжнародні відносини. За російсько-візантійськими договорами в XI столітті з'явилося найважливіше джерело давньоруського права – Руська Правда. Досліджуючи зміст Руської Правди можна прослідити еволюцію права у феодальний період. Велике значення при цьому мали суспільні протиріччя. Тому Руська Правда містить норми звичаєвого права, з корективами, які були продиктовані інтересами економічних домінуючих верств населення¹.

У формуванні права Київської Русі певну роль грала судова діяльність князів, що сприяла трансформації звичаїв в норми права, створенню нових правових норм. Також на розвиток права Київської Русі вплинуло введення християнства.

У процесі розповсюдження християнства на території Київської Русі особливе значення набуває ряд візантійських юридичних документів – номоканонів, тобто об'єднань канонічних збірок церковних правил християнської церкви та ухвал римських і візантійських імператорів про церкву².

Таким чином, звичаєве право було найдавнішим джерелом права. Його положення знайшли відбиття у таких письмових джерелах феодального права, як правовий прецедент, міжнародні угоди, Руська Правда, Судебник Казимира та інших.

Поняття про злочин і покарання диференціювалося та змінювалося протягом декількох сотень років³. У цьому виражена сутність права, його спрямованості, взаємовідносини людини і держави.

У Руській Правді злочин називають «образою», під якою розуміють будь-яке нанесення кому-небудь матеріальної, фізичної та моральної шкоди, тобто злочинним вважалося нанесення збитку конкретній людині, його особі, майну шляхом дії⁴. Об'єктами злочину виступали: влада князя, особа феодала, майно, сімейні відносини, церковні канони. Об'єктивна сторона складу злочину цього періоду представлена дією. Злочини, вчинені шляхом бездіяльності ще передбачені не були. Суб'єктами злочину могли бути тільки вільні люди. Холопи та челядь були власністю господаря, який ніс матеріальну відповідальність за наслідки їх неправомірних дій. Проте те, що господар ніс відповідальність за свого холопа, не виключало вживання до холопа заходів фізичної дії. Його можна було калічити, вбивати⁵.

Руська Правда не передбачала вікових обмежень кримінальної відповідальності⁶.

Суб'єктивна сторона складу злочину в Руській Правді була недостатньо виражена. У ній не було відмінності між наміром і необережністю. Руська Правда вводила свій принцип відповідальності, заснований на тому, чи був злочин вчинено, відкрито, в чесній сутичці, чи під час сварки⁷.

Привілейоване положення церкви в Київській Русі зумовило підвищення рівня злочинності проти церкви. Руська Правда не згадує про злочини проти церкви, вони зустрічаються у церковних правових актах⁸.

Руська Правда не передбачає такий вид злочинів як посягання на княжу владу. Проте це не означає, що ці злочини проходили безкарно. У таких випадках застосовувалася безпосередня розправа без суду й слідства. Як приклад можна вказати повстання древлян 945 року проти князя Ігоря, жорстоко придушене його дружиною Ольгою⁹. Таким чином, організація повстань проти князя й участь в них були караними, але юридично не оформленими.

Досить чітку регламентацію в законодавстві феодальної України знаходять злочини проти особи. До них відносилися: вбивство, спричинення тілесних пошкоджень, образа словом та діями. Найтяжчим з них вважалося вбивство. У ряді статей Просторової Правди згадується про різні види вбивств. Охорона особи феодала була об'єктом особливої уваги з боку держави. Деякі статті Руської Правди стосуються саме дій, направлених проти феодала, за здійснення яких карали достатньо суворо¹⁰.

Поняття покарання періоду Київської Русі і в сучасній українській державі у загальних рисах схожі: це міра державного примусу, яка застосовується до особи, визнаної винною в здійсненні злочину, та полягає в обмеженні його прав і свобод. Але сучасні цілі, та відповідно види покарання, значно розрізняються. Це пов'язано з демократизацією суспільства, а, отже, й законодавства. Конституція України визнає людину, його життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а й забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави¹¹. Єдине – захист особи.

Руська Правда не знала смертної кари. У ній мала перевагу штрафна система, хоча це зовсім не означає повну відсутність на практиці цього. Навпаки, смертна страта, як згадується в літописах, застосовувалася надзвичайно широко як покарання за найтяжчі злочини (проти княжої влади, зрада)¹².

У праві Київської Русі не було, та й не могло бути, загального терміну для позначення права власності, оскільки його зміст залежав від того, хто був суб'єктом, і що фігурувало як об'єкт права власності. Це природно, оскільки цей період – час становлення права власності¹³.

Наступний вид злочинів проти власності – крадіжка – таємне заволодіння чужим майном. Оскільки норми Руської Правди були побудовані за казуальним принципом, регламентувалася відповідальність за крадіжку (татьбу) коня, зброї, одягу або іншої речі. При крадіжці коня, найважливішого виду господарювання, винний підлягав вищій мірі покарання – потоку та грабежу¹⁴.

Шлюбно-сімейні відносини не знаходять свого віддзеркалення у Руській Правді. Після введення християнства, дані відносини стали регулюватися нормами церковного права. Основними нормативними актами, що регулювали сімейні відносини, були статuti князів Володимира та Ярослава. Більшість пунктів Статуту князя Ярослава присвячена регулюванню статевих взаємовідносин взагалі та шлюбно-сімейних відносин зокрема. Але звідси не витікає, що Статут князя Ярослава – кодекс сімейного права, оскільки ці відносини розглядалися переважно з кримінально-правових позицій. Разом із кримінальною відповідальністю перед церквою і державою в статті передбачається цивільно-правова відповідальність перед потерпілою стороною. Церковні норми сприяли розвитку сімейної моральності, тому до злочинів проти сім'ї відносилися також: брак або статеві стосунки з родичами, двоєженство, самовільне розлучення, примушення вступу до браку, образи жінки. До Просторової редакції даного Статуту увійшли такі злочини проти сім'ї як дітовбийниця, розпушта.

Руська Правда знала грані між кримінальним і цивільним матеріальним правом. Кримінальне та цивільне право істотно розрізняються залежно від форм відповідальності: кримінальному праву властиве покарання, а цивільному – відшкодування збитку. До того ж часто покарання супроводжується й цивільною відповідальністю¹⁵.

Наприклад, Руська Правда передбачає за один з видів вбивства виру та головництво, де віра виступає як покарання – грошове стягнення на користь князя, що призначалося тільки за вбивство, а головництво – як відшкодування збитку сім'ї убитого. Таким чином, наявні дві форми відповідальності. При цьому покаран-

ня виражається в кримінальному штрафі, тобто в сплаті певної суми грошей. Різниця тільки в тому, що віра виплачувалася на користь князя, що втілював державну владу, а головництво – сім'ї потерпілого¹⁶.

Таким чином, чітко простежується розмежованість кримінального та цивільного права. У цьому випадку здійснюється одночасно вживання двох форм відповідальності, саме так, як це робиться і в сучасному законодавстві. Так, за крадіжку сучасне законодавство (ст. 185 УК України) передбачає можливість державному органу призначити покарання у формі позбавлення волі на певний термін. А у разі подачі цивільного позову (ст.ст. 1166, 1167 ГК України), за рішенням суду може бути стягнуто матеріальну й моральну шкоду¹⁷.

Метою покарання в Київській Русі було, перш за все, відшкодування шкоди та збитків потерпілому або його родичам, а також поповнення державної казни. Окрім цього, покарання в Київській Русі іноді переслідували і таку мету як помсту¹⁸.

У Київській Русі покарання переслідувало цілі відшкодування потерпілому заподіяної шкоди за рахунок злочинця, поповнення державної казни.

Самим загальним покаранням протягом всього періоду феодалізму було майнове утримання зі злочинця у вигляді штрафу. Одним з видів такого утримання була віра. За злочинця іноді розплачувалася громада. Вищою мірою покарання відповідно до Руської Правди був «потік і розграбування». Це покарання виражалося в тому, що злочинець, у якого конфісковували все майно («розграбування»), виганявся разом із сім'єю з громади («потік»), що в тих умовах передрікало вигнаним загибель, а можливе і перетворення в рабів.

Майнові покарання, властиві законодавству Київської Русі, знайшли своє видозмінене віддзеркалення і в сучасному законодавстві України. Кримінальне право включає такі майнові покарання: штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна¹⁹, але більш широко майнові покарання застосовуються в цивільному праві.

Тому, протягом X – першої половини ХП ст. відбувались якісні зміни у системі покарань. Вони характеризуються ускладненням системи покарань (виникають нові її види – «потік і розграбування», церковні покарання, фізичні покарання, спеціальні покарання, позбавлення волі), трансформацією та розвитком деяких видів покарань («потік і розграбування») трансформуються на конфіскацію майна як окремого виду покарання, проходить розвиток покарань на користь держави (поділ їх на віру та продажу), приватних винагород (їх уточнення, часткова конкретизація розмірів винагород), фізичних покарань (збільшення їх кількості, різна класифікація), поступове формування кримінальних штрафів, їх відділення від цивільних стягнень), зникненням або зменшенням ролі окремих видів покарань (зникає помста, поступово зменшується провідна роль грошових штрафів на користь суспільства, держави).

Таким чином, важливим є те, що врахування закономірностей і особливостей та факторів може полегшити прогнозування майбутнього розвитку вітчизняного права, визначення магістральних шляхів його еволюції.

¹ Российское законодательство X-XX веков Древней Руси. Том 1. – М.; Юридическая литература. – 1984. – С. 409.

² Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М., 1985. – С. 85-87.

³ Стромиллова Н. П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. – 2002. – № 6. – С. 31.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.; Ін Юре. – 1997. – С. 72.

⁵ Исаев И. А. История государства и права России. Полный курс лекций. М., 1995. – С. 82

⁶ Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К.; Ін Юре. – 1997. – С. 57-59.

⁷ Там само. – С. 62.

⁸ Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 11.

⁹ Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник / Міністерство освіти України. – К., 1999. – С. 36.

¹⁰ Кудін С. Правопорушення в Литовсько-Руській державі // Закон і бізнес. – 1999. – № 19. – С. 15.

¹¹ Конституція України – основа реформування суспільства. – Х., 1996. – С. 7.

¹² Павлов А. С. Курс церковного права. – СПб., 2002. – С.296-298.

¹³ Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVI века): Курс лекций. – Луганськ, 2001. – С. 326-327.

¹⁴ Стромиллова Н. П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. – 2002. – № 6. – С. 83.

¹⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 311-323.

¹⁶ Там само. – С. 311-323.

¹⁷ Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 15.

¹⁸ Исаев И. А. История государства и права России. Полный курс лекций. – М., 1995. – С. 84.

¹⁹ Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 13.

Резюме

У даній статті автор має на меті простежити процес розвитку понять злочину й покарання у джерелах права Київської Русі, відстежити, які з них знайшли віддзеркалення у сучасному українському законодавстві. Вважаємо, що врахування зако-

номірностей, особливостей та факторів може полегшити прогнозування майбутнього розвитку вітчизняного права, визначення магістральних шляхів його еволюції.

Ключові слова: злочин, покарання, Київська Русь.

Резюме

В данной статье автор прослеживает процесс развития понятия преступления и наказания в источниках права Киевской Руси, также их отражение в современном украинском законодательстве. Считаем, что учет закономерностей, особенностей и факторов может облегчить прогнозирование будущего развития отечественного права, определение магистральных путей его эволюции.

Ключевые слова: преступление, наказание, Киевская Русь.

Summary

In this article the author retraces the process of development of the concept of crime and punishment in sources of Law of Kievan Russia, and also their reflection in modern Ukrainian Law. We think that the analysis of regularities, peculiarities and factors can facilitate the prognostication of future development of Law of our country, the detection of main ways of its evolution.

Key words: crime, punishment, Kievan Russia.

Отримано 29.09.2010

А. Г. КАРАСЬ

Аліна Геннадіївна Карась, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

Нещодавно одні з найвпливовіших політичних діячів світу Лауреати Нобелівської премії миру Далай-лама і президент США Барак Обама провели зустріч, присвячену питанням війни, миру та релігійної гармонії. Відповідаючи на запитання журналістів, Далай-лама зазначив, що на зустрічі з Б. Обамою він обговорював не тільки питання китайсько-тибетських відносин, а також найактуальнішу проблему сучасності, яка полягає в досягненні релігійної гармонії на основі взаємної поваги. Кожен сповідує свою релігію, але повага має виявлятися до всіх інших релігійних традицій. Розглянуті теми цієї зустрічі як ніколи є актуальними і в сучасному українському суспільстві, яке динамічно розвивається на тлі радянського атеїстичного минулого. У контексті забезпечення стабільності суспільно-політичного розвитку особливого значення набуває питання правового осмислення релігійних цінностей.

Релігія та право – дві нормативні системи зі спорідненими характеристиками, що з різних сторін регулюють життя суспільства і протягом тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Зазначені фундаментальні основи буття людини формують її світоглядні цінності й виступають основою суспільної поведінки. Як вважає Є. Копельців-Левицька, абсолютний характер норм і цінностей природного права цілком зіставний з нормами і цінностями релігійної моделі морально-правової реальності. Крім того, природне право запозичує принцип абсолютності зі сфери релігії й моральності, з якими воно тісно пов'язане і які здавна культивують сферу духовно-практичних відносин людини з абсолютними цінностями і нормами¹.

До теоретиків, які займалися аналізом питання співвідношення права і релігії, а також висвітлення цінності релігії у формуванні правосвідомості, належать Тома Аквінський, Г. Гегель, К. Гельвецій, Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Г. Лейбніц, Дж. Локк, К. Маркс, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Спіноза та інші. Серед українських та російських дослідників цим питанням займалися В. Соловйов, С. Алексєєв, І. Ільїн, Є. Требецької, Б. Чичерін, Г. Шершеневич, А. Величко, В. Нерсисянц, Г. Мальцев, П. Рабінович. І сьогодні тематика впливу релігійних цінностей на процес формування права в українських наукових колах не втрачає актуальності, що підтверджується численними семінарами та конференціями на тему співвідношення права та релігії. Так, за підтримки дослідницької програми ім. Емі Нотера «Дороги права у багатонаціональних та багаторелігійних суспільствах: досвід Речі Посполитої та її спадкоємців» у квітні 2010 р. пройшла конференція у Львові на тему «Релігія у дзеркалі права: Річ Посполита та її спадкоємці у XIX – на початку XX сторіч».

Питання духовності як ніколи є актуальним на тлі панування аморальності в економіці і політиці, нігілізму права і правових цінностей, фетишизації жадоби до збагачення будь-якою ціною. Відчутне ставлення до проблем духовності як до другорядних, не затребуваних факторів людського буття породжує необхідність визначення правових цінностей крізь призму релігійних і духовних цінностей. На тлі періодичних економічних і політичних криз в Україні постала проблема духовної кризи суспільства, що загрожує національній безпеці української держави і правотворенню. Буття української людини на початку XX ст. відтворює революційні часи початку XX ст., про які писав С. Франк: «Ми живемо в епоху глибокої зневіри,